

PISMO DANIELEA CLARIJA DUBROVAČKOM NADBISKUPU O EPIDAURU, 1505.

Neven Jovanović

UDK: 930.272“15“
Izvorni znanstveni rad

Neven Jovanović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb
neven.jovanovic@ffzg.unizg.hr

Izvijestit ću o dosad neuočenom pismu koje je iz Dubrovnika Daniele Clario poslao dubrovačkom nadbiskupu Giulianu Maffeiju. Prikazat ću što danas znamo o Clarijevu životu i radu, navesti osnovne podatke o osobama koje pismo povezuje i interpretirati renesansno-humanističke aspekte pisma. Clario, dubrovački učitelj i kancelar, brižljivo stiliziranim i podacima bogatim pismom nadbiskupu otkriva se kao humanist u službi Dubrovačke Republike; pismo je, ujedno, dosad najduže i najambicioznije njegovo djelo za koje znamo.

Ključne riječi: Dubrovnik, Epidaur, Cavtat, Konavle, Giuliano Maffei, Daniele Clario, renesansni humanizam, recepcija antike

1. Daniele Clario

Daniele Clario iz Parme vjerojatno se rodio 1457. Drugi je oblik njegova prezimena bio Clarimundus, a otac mu se zvao Melchior. Najraniji podatak otkriva Danielea kao rektora škole u Dubrovniku 1485; na tom je položaju ostao do 1505, s plaćom najprije od 150, naposljetku 280 perpera.¹ U veljači 1505. dubrovački

¹ Ovaj je rad dio projekta koji je financiran sredstvima programa Europske unije za istraživanje i inovacije Obzor 2020 (GA n. 865863 ERC-AdriArchCult). – Podatke u ovom odlomku navodim prvenstveno prema Konstantin Josef Jireček, »Die mittelalterliche

je Senat Clarija izabrao za »notara i kancelara u notariji« Republike. U spisima *Diversa notariae* 1514. Jireček prepoznaje njegov »drhtav, teško čitljiv rukopis«. Clario je oporuku sastavio 1517, kao šezdesetogodišnjak koji boluje od tumora (ili otekline) na nozi (*dum laborarem tumore cruris... ergo uigilandum est mihi sexagenario*), za nasljednike određujući suprugu Floru i kćer Paulinu (*heredes meas omnium bonorum meorum mobilium et immobilium praesentium et futurorum esse uolo Floram uxorem, Paulinam filiam meam*). Vijeće umoljenih u rujnu 1522. odlučilo je ne preporučiti Velikom vijeću da Clarija dalje angažira kao kancelara; 5. listopada 1523. Daniele Clario umro je u Dubrovniku.

2. Svjedočanstva o Clariju i dosadašnja istraživanja

Clarijev status humanista dosad je bio poznat prvenstveno iz prepiske sa slavnim mletačkim tiskarom Aldom Manuzijem (oko 1450–1515). Manuzio je četiri svoja izdanja otvorio posvetnim pismima Clariju (Aristofan 1498 GW 2333, *Poetae Christiani veteres* I 1501 Edit16 36115, *Poetae Christiani veteres* II 1502 GW M44286, Demosten i Libanije 1504 Edit16 CNCE16732)² spominjući pritom laskavo i Dubrovnik i Dubrovčane. Četiri Clarijeva privatna pisma Manuziju (dva iz 1500, jedno nedatirano, jedno iz 1510) otkrivaju Clarija kao izdavačevu mušteriju, ali i (1510) poslovnog partnera angažiranog na distribuciji knjiga.

Kanzlei der Ragusaner«, *Archiv für slavische Philologie*, 25 (1903), 501–521 i 26 (1904), 161–214; Pierre de Nolhac, *Les correspondants d'Alde Manuce : matériaux nouveaux d'histoire littéraire (1485–1514)*, Impr. Vaticane, Rim, 1888. Uvid u Clarijevu oporuku koja se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku (*Daniel Clarius, not. canc. comunis Ragus.* – oporuka 10. srpnja 1517. / proglašena 6. listopada 1523. – *Testamenta notariae*, sv. 33, f. 173v–174) omogućila mi je Nella Lonza, na čemu joj srdačno zahvaljujem. Dan Clarijeve smrti naznačen je na početku oporuke, kako je javio i Jireček, n. dj. (1904), 199: *Millesimo quingentesimo vigesimo tertio indictione undecima die sexto mensis Octobris Ragusii. Hoc est testamentum olim Danielis Clarii Parmensis alias notarii et cancellarii communis Ragusii heri defuncti...* Uz uobičajene iskaze kršćanske pobožnosti na početku, oporuka ima i humanističkih izraza i aluzija: *Quoniam Dominus ait in lege sua: Quod uobis dico omnibus dico, uigilate, ergo uigilandum est mihi sexagenario; iam iam migrandum e uita fugacissima qua nihil fugacius, nihil fragilius, nihil inanius esse potest; cum sit homo bulla, immo somnium umbrae uel umbra fumi, ideo multi ueteres extitere qui non nasci optimum censerent, aut quam ociissime apud uestibulum uitae aboleri...*

² Sigle iza godine izdanja inkunabula i knjiga tiskanih u XVI. stoljeću upućuju na velike bibliografske baze ranih izdanja dostupne na internetu: GW je *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Edit16 CNCE *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo*. – Napominjem usput da izdanje *Poetae Christiani veteres* I, kao još neka Manuzijeva, ima i krivotvorinu iz 1503: *Prudentius. Prosper. Ioannes Damascenus. Cosmus Hierosolymitanus Marcus episcopus Taluontis Theophanes...* Lyon: Baldassarre Gabiano, 1503 (digitalni faksimil dostupan na internetu u zbirci archive.org, pristupljeno 10. veljače 2023).

Tiskar svjedoči da je Clario u Dubrovniku predavao i grčki i latinski, hvali Clarijevu moralnost, učenost, poznavanje lijepih umijeća; knjige posvećuje Clariju objavljujući ih »u njegovo ime«, u njegovu čast (Aristofan 1498: *quem et in tuo nomine publicare voluimus*; *Poetae Christiani* I 1501: *sub tuo nomine, Clari suavissime*; Demosten 1504: *nomini tuo nuncupatas*) jer Manuzija s Clarijem povezuju prijateljstvo i humanistički interesi iako se barem do 1498. nisu osobno upoznali.³ Njihova je veza bila dovoljno čvrsta da Clario Manuziju nekoga preporuči (Jeronima Gradića u pismu iz veljače 1500, Giorgia Interiana iz Genove oko 1501), a da Manuzio takvu preporuku javno spomene. U Interianovu slučaju Manuzio je to učinio u posvetnom pismu uz Đenovljaninov putopis koji je objavio 1502 (*La vita, et sito de Zychi, chiamati Ciarcassi, Historia notabile*, Edit 16 CNCE53085), upućujući tu posvetu Jacopu Sannazaru. Posvete u filološki zanimljivim izdanjima donijele su Clariju izvjesnu reputaciju te je njegovo ime 1510. orijentir u napomeni Joachima Vadiana (1484–1551) o stanju Prudencijeva teksta.⁴

Prvi je biografski članak o Clariju sastavio, čini se, Affò. On je poznavao tek dva Manuzijeva pisma u kojima se spominje Clario: ono iz *Poetae Christiani veteres* I (1501) i iz Interianova putopisa (1502).⁵ Dvanaestak godina kasnije u poglavlje o poznatim strancima koji su boravili u Dubrovniku Clarija je uvrstio Appendini,⁶ navodeći ga u nizu učitelja dubrovačke gimnazije, ali citirajući samo Manuzijevu poslanicu koju spominje i Affò. U drugoj polovici XIX. st., obrađujući Manuzijevu izdavačku djelatnost, posvete je Clariju naveo Schüeck (one uz Aristofana i *Poetae Christiani veteres*, ali ne spominje da je Clariju posvećen i Demosten), a jednu je objavio Legrand (uz Aristofana).⁷ Matas je prvi posegnuo za arhivskim podacima o humanistu iz Parme, izvijestivši da je nakon učiteljske dobio »važniju državnu službu«, iako od Manuzijevih posveta on poznaje samo onu koju spominje Appendini.⁸ U međuvremenu je Nolhac objavio četiri Clarijeva

³ *etsi de facie nos non novimus, assiduis tamen me afficias beneficiis* (u posvetnom pismu uz Aristofan 1498).

⁴ Vadian u pismu 29. listopada 1510 (*Georgio Collimichio mathematico, Viennae Austriae quarto Kalen. Nouembris Anno MDX*): *Quorum qui tercius est Manutii, quemadmodum notavi, codices non habent; quem tamen, ab aliis si reperiat, subiungendum uirum doctissimum uoluisse satis indicant et interuallum quod uersui relictum est et epistolium praelimnare quo plura etiam correctiora desiderari posse ad Clarium scriptum reliquit, Walafridus Strabus, (Hortulus), Philovalle, Viennae Austriae, 1510, A z recto.*

⁵ Ireneo Affò, *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani. Tomo terzo*, Stamperia Reale, Parma, 1791, 62.

⁶ Francesco Maria Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei divise in due tomi...*, Martecchini, Ragusa, 1802–1803, 318.

⁷ Julius Schüeck, *Aldus Manutius und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland: im Anhang Die Familie des Aldus bis zu ihrem Ende*, F. Dümmler, Berlin, 1862, 27, 30; Emile Legrand, *Bibliographie hellénique: tome premier*, E. Leroux, Paris, 1885, 46–47.

⁸ A. K. Matas, »Poviest gimnazija u Dubrovniku«, *Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1882–83*, Pretner, Dubrovnik, 1883, 1–26, 15.

pisma Manuziju,⁹ ali ona su ostala bez znanstvene refleksije do Torbarinina rada. Temeljna je arhivska istraživanja o Clarijevoj djelatnosti u Dubrovniku u dva navrata objavio Jireček, nažalost ne prikupivši podatke o Clariju na jednom mjestu; od poslanica Jireček spominje samo onu iz Aristofana, prema Legrandu.¹⁰ Cronia je rezimirao dotad poznato, oslanjajući se prvenstveno na Jirečeka i Matasa, citirajući iz Legranda; istaknuo je Clarijevo napredovanje od učitelja do kancelara kao dokaz da su za kancelare u Dubrovniku bile birane osobe »erudite e capaci... umanisticamente educati«.¹¹ Torbarina je prvi pisma koja je objavio Nolhac upotrijebio za skicu Clarija kao humanista; pokazuje kako u pismima Clario od Manuzija naručuje i plaća izdanja, raspituje se za nova, kako preporučuje Manuziju Jeronima Gradića, šalje novce po Grku Androniku Spandolinu (Apandolinu),¹² za svog kolegu sa škole Iliju Crijevića naručuje djela Poliziana, Pica della Mirandole i grčke knjige te, napokon, kako u pismu iz 1510. Clario pokušava razjasniti zašto je (zbog ratnih neprilika) zadržao neprodana Manuzijeva izdanja. Torbarina prvi prikazuje poslanice u izdanjima Aristofana i oba sveska *Poetae Christiani veteres* te ističe kako ondje Manuzio hvali i Clarija i Dubrovnik; upozorava i da se iz pisma iz 1510. nazire da je Clario distribuirao i izdanja Manuzijeva tasta, Andree Torresanija, pa Torbarina pretpostavlja da je Clario u Dubrovniku prodavao i knjižice slične Torresanijevoj glagoljskoj početnici iz 1527.¹³ Nakon dvadesetak godina pauze Kolendić rezimira podatke Nolhaca i Torbarine, donoseći *in extenso* posvetna pisma Manuzijevih izdanja (osim Demostena, kojeg ne spominje) i ocjenjujući Clarija ovako: »Nije to bio neki naročiti naučnik, ali opet uživao je izvesnog ugleda i na strani, jer je bio u prepisci s Aldom Manucijem...«¹⁴ Još dva desetljeća kasnije Clario se, kao dubrovački učitelj, spominje u Škuncinoj monografiji o Crijeviću uz neke nepouzdanе navode.¹⁵ U studiji Angele Nuovo (prvo

⁹ P. de Nolhac, n. dj. (1), 22–23.

¹⁰ Konstantin Josef Jireček, »Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić«, *Archiv für slavische Philologie*, 19 (1897), 22–89, 35, 78; K. J. Jireček, n. dj. (1, 1904), 199.

¹¹ Arturo Cronia, »Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia negli anni 1358–1526«, *Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria (Roma)*, 1 (1926), 1–39.

¹² Za ispravno čitanje prezimena navedeno u zagradi usp. Silvia Fiaschi, »Travelling Scribes and Travelling Scripts: A Reappraisal of Dalmatian Humanism«, *Bruniana & Campanelliana*, 28/2 (2022), 559–579 (572–574), 573 i ondje bilj. 2.

¹³ Josip Torbarina, *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic*, Williams & Norgate, Ltd., London, 1931; 20–25. Torbarinine podatke u novije vrijeme prenosi Aleksandar Stipčević, »Svijet Alda Manuzija i Hrvati«, u: Martin Lowry, *Svijet Aldusa Manutiusa: poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji*, Izdanja Antibarbarus – Naklada Benja, Zagreb – Lokve, 2004, 265–269 (o Clariju 266–267).

¹⁴ Petar Kolendić, »Izbor Andžela Policijana za rektora u Dubrovniku«, *Zbornik radova Srpske akademije nauka*, 17 (1952), 9–17; 12–14.

¹⁵ Stanislaus Škunca, *Aelius Lampridius Cervinus, poeta Ragusinus (saec. XV)*, Ed. francescane, Romae, 1971, 35; u bilj. 13 Škunca tvrdi, ne navodeći izvor, da je Clario

izdanje 1988) veza Manuzija s Clarijem primjer je »reklame« koju su mletačkom tiskaru stvarali odani čitaoci i svjedok kolanja Manuzijevih izdanja.¹⁶ Bogišićev članak iz *Hrvatskog biografskog leksikona* ne pokriva sva dostupna vrela i unosi neke netočnosti;¹⁷ u *Dizionario biografico degli Italiani* Clario nije uvršten. Novaković je uočio da je Clarijevo ime u svescima *Poetae Christiani veteres* morao susresti Marko Marulić, koji je posjedovao primjerke tih knjiga.¹⁸ Jovanović je, na tragu Torbarine, Manuzijeve poslanice čitao u kontekstu humanističkih pohvala Dubrovnika.¹⁹ Bettarini je preuzeo Cronijinu ideju o talijanskim profesionalnim notarima, učiteljima i liječnicima kao »kulturnim agentima« Dubrovačke Republike, ali je stavlja u nov kontekst, onaj autonomnog razvoja književnog i kulturnog iskustva renesanse u Dubrovniku, obilježene suradnjom vlastele i stranih profesionalaca.²⁰ Rezar je pretpostavio da je Damjan Beneša grčkim mogao ovladati upravu u Clarijevoj školi.²¹

u dubrovačkoj školi počeo raditi 1482; na str. 98 pogrešno navodi rad u kojem Jireček izvještava o visini plaće (radi se o K. Jireček, n. dj. [10, 1897], 78, ne o Konstantin Jireček, »Beitrage zur ragusanischen Literaturgeschichte«, *Archiv für slavische Philologie*, 21 (1899), 399–542); osim toga, Škuncina je formulacija nejasna i mogla bi značiti da je 1495. jednaka plaća (od 250 perpera) bila određena Clariju i Iliji Crijeviću, no Clarijeva je plaća u razdoblju 1485–1505 bila isprva 180, na kraju 280 perpera (Jireček ne javlja kolika je plaća Clariju bila određena 1495). Škuncin podatak o visini Crijevićeve plaće 1495. potvrđuje Bogumil Hrabak, »Poslovna biografija dubrovačkog pesnika Ilije Crijevića«, *Glasnik odeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti*, 8 (1988), 235–256, 243.

¹⁶ Angela Nuovo, *The Book Trade in the Italian Renaissance*, Brill, Leiden, 2013, 118.

¹⁷ Rafo Bogišić, »Clario, Daniel«, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1989; internet, 6. listopada 2022. Članak javlja da je Clario počeo raditi kao rektor dubrovačke gradske škole 1482, što je podatak koji nalazimo samo kod S. Škunce, n. dj. (15), no taj se rad u literaturi uz članak ne navodi; tvrdi se da je godina Clarijeve smrti nepoznata, premda je K. Jireček, n. dj. (1), 199, kako smo vidjeli, ustanovio čak i točan datum kraja života humanista iz Parme. Napokon, kao godina završetka Clarijeve kancelarske službe navodi se 1523, iako je Jireček (isto) izvijestio da Clariju već 1522. nije produžen angažman.

¹⁸ Darko Novaković, »La Davidiade di Marulić e gli epici protomedievali latini«, *CM IX* (2000), 205–217, 207 (bilj. 8).

¹⁹ Neven Jovanović, »Dubrovnik in the Corpus of Eastern Adriatic Humanist Laudationes Urbium«, *Dubrovnik Annals*, 16 (2012), 23–36. U tom su radu Manuzijeva pisma Clariju netočno prikazana kao da sva potječu iz 1498.

²⁰ Francesco Bettarini, »Gli umanisti italiani e la politica culturale di Dubrovnik«, *Književnost, umjetnost, kultura, između dviju obala Jadrana III : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, Lovinac, 5.–6. studenoga 2010*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013, 377–390; Clario je ondje izniman primjer talijanskog profesionalca koji je počeo kao učitelj da bi preuzeo zahtjevniju službu kancelara, dok su Ludovico da Colle (1412) i Stefano Fieschi (1444) posao mijenjali u suprotnom smjeru.

²¹ Vladimir Rezar, »O grčkim epigramima Damjana Beneše«, *CM XXVI* (2017), 157–176, 162.

3. Pismo

Kako vidimo, Daniele Clario dosad ni u jednom istraživanju nije bio glavna tema. Možda su zbog toga neuočena ostala dva bibliografska opisa rukopisa 707 zbirke Ottoboni, danas u Vatikanskoj knjižnici. Prvi je objavio Kristeller 1963, a drugi, detaljniji, Ruyschaert, De la Mare i Marucchi 1997. Faksimil mikrofilmske snimke čitavog kodeksa danas je dostupan na internetu u zbirci DVL – DigiVat-Lib.²²

Prema opisima i faksimilu mikrofilma poseban sveščić pri kraju Ott. lat. 707 (ff. 234–239 i nenumerirane, prazne stranice 239a, 239b, na papiru čiji ga vodeni znak smješta u Firencu 1497) čini pismo Danielea Clarija dubrovačkom nadbiskupu Giulianu Maffeiju o Epidauru i Eskulapovoj zmiji. Rukopis je vjerojatno Clarijev; zahvaljujući istraživanju Nelle Lonza i ekspertizi Irene Bratičević, mogu posvjedočiti da se identičan rukopis susreće u dubrovačkim službenim dokumentima u doba kad je Clario bio kancelar (*Diversa notariae 1505*, f. 104v, 115, 119).

Pismo je datirano 15. listopada 1505. (ne stilom rimskog kalendara, kakav vole koristiti humanisti, već uobičajenim julijanskim). Upućeno je iz Dubrovnika, najvjerojatnije u Rim.

3.1. Pregled sadržaja

Povod je Clarijevu listu prethodno nadbiskupovo pismo s početka rujna 1505, gdje je pak pohvaljeno još ranije pismo dubrovačkog Senata koje je sastavio Clario (Senat je Clarija, sjetimo se, 27. veljače 1505. izabrao za notara i kancelara u notariji, što je najvjerojatniji *terminus post quem* za pismo Senata nadbiskupu). Diplomatski diskurz tog ranijeg Clarijeva pisma, javlja nadbiskup, visoko je ocijenio i Sigismundus Fulginas. U nadbiskupovu su pismu bili postavljeni i upiti o Epidauru, o Eskulapovoj zmiji i antičkim spomenicima (*monimentum uetus*). Tako rezimiravši, Clario se ispričava zbog nedostojnosti svojeg odgovora i kompliciranim komplimentom zahvaljuje na pohvali.

Potom iznosi što zna o Epidauru. Gradova s tim imenom ima zapravo tri. Dva su na Peloponezu, treći je u Iliriku. Citirajući podatke antičkih pisaca, Clario prikazuje slavu Epidaura blizu Istma, odakle je u Rim donesena Eskulapova zmija kako bi grad zaštitila od kuge. Nije posve jasno koji je to Epidaur bio, ali nije bio ilirski. Taj slavni Eskulapov Epidaur drevan je grad, osnovan prije Mojsijeva rođenja, malo nakon prvih egipatskih faraona.

²² Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum II: Italy; Orvieto to Volterra*. Vatican City, Warburg Institute, London, 414; José Ruyschaert, Albinia Catherine de la Mare, Adriana Marucchi, *I codici latini datati della Biblioteca apostolica vaticana. I, Nei fondi Archivio S. Pietro, Barberini, Boncompagni, Borghese, Borgia, Capponi, Chigi, Ferrajoli, Ottoboni*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1997, 136.

Iirski je Epidaur Cavtat (*Zaptat*) ili Stara Raguza. Clario ga ukratko opisuje, posebno ističući tragove antike: lukove, grobove, spilje, akvedukt. Prikazuje nastanak grada na nanosu staroga građevnog materijala, njegovu luku i, napose, spilju koja se prostire mnogo milja ispod Epidaura (to je spilja Šipun, no njezino ime Clario ne spominje).

Toliko je uspio prikupiti. Ispričava se zbog sažetosti; zauzet je kao i njegov kolega kancelar. Nedavno je preuzeo dužnost, napustio znanost (Demostena i Cicerona) po nalogu Senata. Senat i građani silno žele da nadbiskup dođe u Grad; Maffei je ugledan zbog učenosti i moralnosti. Za nadbiskupa ima i posla, jer mnogo toga u dubrovačkoj Crkvi treba ispraviti. Ako Maffei dođe, bit će kao Kadmo – s tim da dolazi iz Lacija, ne iz Fenikije ili Grčke. Na kraju Clario jamči biskupu svoju odanost.

3.2. Osobe

Suvremenici spomenuti u pismu jesu nadbiskup Giuliano Maffei, tajnik Sigismundus Fulginas i neimenovani Clarijev kolega kancelar.

Giuliano Maffei ili Giuliano da Volterra (1434–1510) bio je franjevac, učenik Francesca della Rovere (kasnije pape Siksta IV) i kardinala Bessariona. Maffei je odlično znao grčki. Papa Julije II. (Giuliano della Rovere) dubrovačkim ga je nadbiskupom proglasio u ožujku ili travnju 1505, no, unatoč Clarijevu pismu, Maffei nije nikad došao u Dubrovnik. Potkraj života bio je vrlo lošeg zdravlja i poluslijep.²³

Sigismundus Fulginas, papin tajnik koji je pohvalio Clarijevo diplomatsko pismo, jest Sigismondo de' Conti iz Foligna (1432–1512). Bio je diplomat, humanist, pjesnik. Od travnja 1505. bio je tajnik Julija II. za vanjske poslove. Imao je velik utjecaj na papinskoj kuriji. Sastavio je povijesno djelo *Historiae sui temporis* u 17 knjiga.²⁴

Neimenovani kolega, kancelar Dubrovačke Republike kojeg spominje Clario, kronološki mora biti Girolamo Sfondrati (*Hieronymus de Sfondratis*), kancelar od 1494. do 1525. i vjerojatno sin dugogodišnjeg kancelara Republike Bartolomea Sfondratija iz Cremona (koji je bio kancelar od 1449. do 1504; umro je u srpnju te godine i možda je Daniele Clario došao upravo na Bartolomeovo kancelarsko mjesto).²⁵

²³ Massimo Ceresa, »Maffei, Giuliano«, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 2006; internet, 6. studenoga 2022.

²⁴ Roberto Ricciardi, »Conti, Sigismondo«, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1983; internet, 6. studenoga 2022.

²⁵ Nella Lonza u privatnom priopćenju javlja da je dokumentarno potvrđen Sfondrati kao izabrani *notarius et cancellarius comunis* 12. veljače 1500. (*Acta Maioris Consilii*, sv. 17, a tergo, f. 6r; ovo je vjerojatno bio jedan od reizbora na dužnost). K. Jireček, n. dj.

3.3. Antička književnost

Clarijevo pismo na upite o Epidauru, o Eskulapovoj zmiji i antičkim spomenicima odgovara na humanistički način, prvenstveno sabirući i navodeći antičke izvore. Uvidi »s terena« donose se tek u opisu Cavtata, pa i ondje su zaodjenuti u ruho izraza iz rimske književnosti. Autori koje Clario spominje, mjesta na koja aludira, citati koje prenosi otvaraju uvid u intelektualni horizont dubrovačkog notara i kancelara, u djela i izdanja iz kojih je Clario vjerojatno crpio znanje o antičkim Epidaurima. Čitajući Clarijevo pismo, susrećemo Vergilija i Homera (u grčkom izvorniku i grčkoj parafrazi), Livija, Ovidija, Valerija Maksima. Mjestimično, specifičnosti navoda i njihovih kombinacija upućuju na konkretna izdanja, odnosno na konkretne sekundarne (u pismu prešućene, tj. implicitne) humanističke izvore.²⁶ Evo primjera.

- *Calauriam spectat insulam, fato Demosthenis claram*: Demostenovu smrt opisuje Plutarh u *Usporednim životopisima* (Plu. Dem. 29),²⁷ ali spominje je i Manuzio u posvetnom pismu Clariju iz gore spomenutog izdanja Demostena 1504. (ono uključuje i Demostenove životopise iz pera Plutarha i Libanija). Manuzio naglašava Demostenove nesreće: *Tum bis exulauit, primo in Aegina et Troezenae quinquaginta etiam talentis ab Areopagitis damnatus Alexandro rege, secundo autem Antipatro imperante capitis damnatus a populo, autore Demade, in Neptuni templum, quod erat in Calarea insula, non tam salutis gratia, quam ut inde quotidie patriam prospiceret, e Troezeniorum urbe confugit, inibique hausto ueneno, cum a satellitibus traheretur, excessit e uita. Quemadmodum in eius uita Plutarchus meminit.* (Demosten 1504 f. 2r).
- *auctore Ptolemaeo*: Clario aludira na djelo *Geografija*, *Geografska uputa* ili *Kosmografija* grčkog matematičara, astronoma, geografa i glazbenog teoretičara Klaudija Ptolemeja (II. st. n. e). Podaci o dvama gradovima imenom

(1, 1904), 198, od kojeg preuzimam podatke iz glavnog teksta, bilježi i da su u kolovoza 1514. Girolamo Sfondrati i Daniele Clario bili novčano kažnjeni zbog pogreške vezane uz bulu o opatiji na Mljetu: »Am 11. August 1514 beschloss das Consilium Rogatorum de habendo pro fallitis Ser Hieronymum de Sfondratis et Daniele de Parma, notarios nostros, pro errore commisso causa eorum super expeditione bulle abbacie Melitensis; sie mussten den Schaden ersetzen, expensas in secunda expeditione et confirmatione dicte bulle abbacie Melitensis.«

²⁶ Prešućivanje suvremenih pisaca (koji nisu autoriteti poput antičkih) praksa je raširena u petnaestostoljetnoj filologiji; usp. Bratislav Lučin, »Implicitni izvori u Marulićevu *Tumaču uz natpise starih*: Niccolò Perotti, Pomponio Leto i drugi«, CM XXI (2012), 143–187.

²⁷ Kratice antičkih autora i djela u radu navodim prema standardnim rječnicima *The-saurus linguae Latinae* i H. G. Liddell, R. Scott, *Greek-English Lexicon* (za grčke pisce).

Epidaur (s njihovim geografskim dužinama i širinama) nalaze se u trećoj knjizi *Geografije*. Najstariji poznati latinski prijevod djela nastao je oko 1406, prvo se tiskano izdanje (prijevoda) pojavilo u Vicenzi 1475. (GW M36388) te je nakon toga do Clarijeva pisma objavljeno još šest puta, od čega četiri puta u Italiji (Bologna 1477, Rim 1478, 1482. i 1490). U izdanju iz Vicenze oba se grada bilježe na istoj stranici (Ptolemej 1475, f2, f. 60r), u poglavlju *Achaiae situs: in Argolico sinu et Laconiae te in Saronico sinu Argiae*. No, kao što ću pokazati kod citata iz Lukanova epa *Farsalija*, navod o Ptolemeju i Epidauru Clario je mogao preuzeti i iz Calepinova članka »Epidaurus«.

- *ultra Plinium*: Plinije, *Prirodoslovlje: a Narone amne C p. abest Epidaurum colonia* (Plin. nat. 37, 3, 22). – Kasnije se Clario poziva na Plin. nat. 4, 9, 18 (*sinus Saronicus, olim querno nemore redimitus, unde nomen, ita Graecia antiqua appellante quercum; in eo Epidaurum oppidum, Aesculapi delubro celebre...*) i riječima *Laconicum (Epidaurum)*... *Lemiram dicunt* na Plin. nat. 4, 9, 17. Na potonjem mjestu u modernim izdanjima čitamo: *Qui sequitur sinus ad Scyllaeum Argolicus appellatur, traiectu L, idem ambitu CLXII. oppida Boea, Epidaurus Limeria cognomine*. Odstupanje u alternativnom nazivu grada Clario je možda preuzeo iz svojeg izvora; varijantu *Lemira* nalazim npr. u izdanju *Historia naturalis* koje je komentirao Filippo Beroaldo, a tiskao ga u Parmi Andreas Portilia, 8. srpnja 1481 (GW M34304; uključuje i djela Plinija Mlađeg, Svetonija, Tertulijana i Euzebija iz Cezareje).
- *Hieronymo Hilarionis Thabathensis boa dracone celebrem*: odnosi se na Jeronimov *Život svetog Hilariona (Vita S. Hilarionis, Hier. Hilar. 39, Migne 23)*, na epizodu sa zmajem, slavnu u Dalmaciji: *Duxit itaque illum ad Epidaurum Dalmatiae oppidum, ubi paucis diebus in uicino agello mansitans non potuit abscondi. Siquidem draco mirae magnitudinis, quos gentili sermone boas vocant, ab eo quod tam grandes sint, ut boves glutire soleant, omnem late uastabat provinciam, et non solum armenta et pecudes, sed agricolos quoque et pastores tractos ad se ui spiritus absorbebat. Cui cum pyram iussisset praeparari, et oratione ad Christum missa euocato praecepisset struem lignorum scandere, ignem supposuit. Tum itaque cuncta expectante plebe immanem bestiam concremavit*. – *Život svetog Hilariona* bio je uključen u drugi svezak izdanja Hieronymus, *Epistolae et tractatus*, Parma (tiskar nepoznat) 1480, GW 12429.²⁸

²⁸ Primjerak ovog izdanja posjedovao je i Marko Marulić, usp. Darko Novaković, »Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*?«, CM VII (1998), 9–24, 17–18; za epizodu o zmaju i njezinu važnost u kršćanstvu i redovništvu Dubrovnik i Ilirika usp. Vicko Kapitanović, *Rimski Ilirik u odrazu kršćanske književnosti*, Književni krug, Split, 2006; Ante Škegro, »Epitaurska biskupija (Ecclesia Epitauritana)«, *Zbornik radova Ivica Žile*. Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011, 103–122; Jan Ciglenečki i

- *Illyris Ionias uergens Epidaurus in undas*: ovaj stih iz Lukanove *Farsalije* (Lucan. 2, 624) u današnjim izdanjima završava varijantom *Epidamnos in undas*. Za lokalnu tradiciju Dalmacije i Dubrovnika privlačno čitanje *Epidaurus* prevladavalo je u tiskanim izdanjima Lukana do onog pariškog iz 1506, kada je Jodocus Badius Ascensius (Josse Bade, 1462–1535) prihvatio varijantu *Epidamnos*, preuzevši je možda od učenika Pomponija Leta Giovannija Antonija Sulpizija da Veroli (1444–1503), čiji je komentar uz Lukana objavljen 1493 (GW M18859).²⁹ Calepinov *Dictionarium Latinum* (prvo izdanje Rhegii Lingobardiae: Berthochus, 1502, Edit16 CNCE 8416) u članku o Epidauru povezuje navode Ptolemeja, Strabona, Plinija i Lukana: *Epidaurus. ciuitas in Peloponneso: ut Ptolemaeus inquit, a Strabone Epidaura dicta. Plynus Epidaurum oppidum Aesculapii templo celeberrimum. Hoc etiam nomine dicta fuit insula iuxta Dalmatiam in Illyrico mari sita. De qua Lucanus libro II. Illyris Ionias uergens Epidaurus inundas (!)*.
- *quale illud Vergilianum: »Eliadum palmas Epiros equarum«*: Dio stiha iz Vergilijevih *Georgika* (Verg. georg. 1, 59) za Clarija predstavlja analogiju filoloških dvojbi oko identiteta Epidaura. Kakvu točno dvojbu sadrži Vergilijev stih? Moguća su dva tumačenja. Prvo, *Epir* koji daje (predikat je *mittit* iz 1, 57) *elidske* kobile možda je naprosto pri prvom čitanju zvučao zbunjujuće. Drugo, za lokalitet Elide komentari Clarijeva doba donose proturječne informacije, ponekad i u istom izdanju, npr. u Vergiliju s pet komentara koje je u Veneciji objavio Filippo Pinzi 1504 (CNCE64950). Ondje u komentaru Antonija Mancinellija (1452–1505) uz navedeni stih stoji: *Eliadum equarum. Elis ut Plinius scripsit libro IIII. urbs fuit Acaiae; per agrum uero Eleum, ut*

Nena Bobovnik, »Blue Deserts: Jerome and the Origins of Insular Monasticism in the Adriatic«, *Bogoslovni vestnik*, 81 (2021) 2, 437–452.

²⁹ Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia cum duplici explanatione Sulpitii et J. Badii, Ascensius*, Paris, 1506, f. LVv., internet, 6. studenoga 2022. U prvom izdanju komentara Sulpizija da Veroli situacija je ponešto neskladna, jer glavni tekst ima *Epidaurus*, a Sulpizijev komentar uz taj stih kaže *Epidamnos: oppidum in Epyro quod propter inauspicatum nomen ut Plinius inquit Romani Dyrrachium appellauere. Epidaurus* je stajalo u dva važnija rukopisa, uz zabilježene ispravke ili varijante *Epidamnos* (*M. Annaei Lucani De Bello civili libri decem*, ed. Carolus Hosius, in aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae, 1892; internet, 6. studenoga 2022, ad loc.); od izdanja, *Epidaurus* donose i Manuzijjevo mletačko iz 1502. te komentirana *Pharsalia* Brescia 1486, Venecija 1493, Venecija 1504. *Epidaurus* su u Lukanovu stihu čitala i sva izdanja Tortellijeve *De orthographia* od 1471. do 1504, Calepinov *Dictionarium Latinum* (editio princeps Rhegii Lingobardiae: Berthochus, 1502), kao i (dopunjena) izdanja Forestijeva *Supplementum Chronicarum* 1485, 1503, 1506. Čitanje *Epidamnos* ovako obrazlaže francuski filolog Gérard de Vercel (1480–1544) u Badeovu izdanju 1514: *Epidamnos quod et Dyrrachium dicitur, uergens in undas Ionias sup. petatur. Aldus, Calepinus et plures legunt Epidaurus: quod oppidum, quia in Peloponneso a Plynio et Strabone ponitur, non videtur loco congruere.*

scripsit Strabo libro VIII, Alpheus amnis perlabitur, apud quem Olympicorum ludorum certamen agebat gymnicum atque equestre teste Herodoto libro VIII. ubi praemium erat oleagina corona qua donarentur (Vergilius 1504 f. XXXVIIIr). Međutim, nešto kasnije u istom izdanju, u Servijeju komentaru uz *georg.* 3, 202–203 *hic ad Elaei metas et maxuma campi / Sudabit spatia* čitamo *Elaeis namque ciuitas est Arcadiae in qua agebatur currule certamen* (isto, f. LXXXVIv). Imenica *Elis* i pridjev *Eleus* (*Elaeus*) ukazuju na istu lokaciju, peloponesku pokrajinu Elidu s istoimenim gradom. Iz ovih podataka nije jasno pripada li ona Ahaji ili Arkadiji.³⁰

- *medici numinis, cuius mythicam conferunt rationem Macrobius, mihi gentilis, et Fulgentius*: Clario aludira na alegorijska tumačenja Eskulapa (Asklepija) kod tumača Vergilija i antičkih mitova Makrobija (kraj IV. – početak V. st; *Saturnalia* 1, 20) te Fulgencija (kraj V. st; nije jasno zašto spominje Fulgencija, u čijim se djelima Eskulap ne pojavljuje). O Parmi kao Makrobijeju zavičaju mogao je Clario, naravno, znati iz tradicije svojeg rodnog grada, no podatak je objavio npr. Flavio Biondo u povijesno-geografskom djelu *Proslavljena Italija (Italia illustrata, 5, 5)*, u prikazu Parme: *Macrobiunque, cuius exstant doctrina pleni de Saturnalibus libri, Parmensem fuisse legimus, in cuius sepulchro Parmae celebri nostra aetate conditus est Blasius Parmensis philosophus non incelebris*.³¹
- *Romanis peste laborantibus... fatale remedium*: premda navod upućuje na Plinija (*nat.* 4, 9, 18: *sinus Saronicus, olim querno nemore redimitus, unde nomen, ita Graecia antiqua appellante quercum; in eo Epidaurum oppidum, Aesculapi delubro celebre...*), dojmljiv izraz *fatale remedium* naći ćemo kod

³⁰ Dvojbu će jasno izraziti njemački filolog Jodocus Willich (1501–1552), nakon Clarijeva doba, u bazelskom komentiranom izdanju *Georgika* iz 1539: *Eliadum palmas equarum] quae equabus dignae sunt victricibus Olympici certaminis. Dicuntur autem ἡλιάδαῖ ἰuxta Tryphonem patronymicōs. Alii autem Elin in Achaia, alij in Arcadia statuunt, quod ex confinio utriusque regionis in Peloponeso contigit, in qua Hercules certamen equestre instituit in honorem Iouis (Georgicorum libri quatuor Pub. Virgilij Maronis commentariis doctissimis illustrati per Iodocum Willichium uirum Graecae et Latinae linguae peritissimum, cum indice locupletissimo, et de rusticis rebus et Geographicis, Ex officina Barphtolomaei Westhemeri, Basileae, 1539, 79; internet, 6. studenoga 2022).* Calepinus se u članku *Elis* priklanja Servijevoj verziji: *Elis ciuitas Arcadiae, iuxta quam Alpheus fluius oritur. Hinc Eleus -a -um. Virgilius libro III. georgicorum: Hic uel ad Elei metas et maxima campi sudabit spatia.* (Calepino, 1502 s. v. *Elis*).

³¹ Flavio Biondo, *Roma instaurata*, Impressum... per Boninum de Boninis de Ragusia, Veronae, 1482, 94; internet, 6. studenoga 2022. Napominjem usput da je i ovo izdanje Bionda i jedno Makrobija (Brescia 1485) objavio Dubrovčanin Dobrić Dobričević (Boninus de Boninis), a još je jedno izdanje Bionda (Venecija 1503) objavio i tiskar povezan s Markom Marulićem, Bernardinus Venetus de Vitalibus.

Valerija Maksima (Val. Max. 1, 8, 2: [Roma] *eo [i. e. Epidaurum] legatis missis unicum fatalis remedii opem auctoritate sua, quae iam in terris erat amplissima, impetraturam se credidit*), odakle su ga preuzeli renesansni priručnici poput Tortellijeve *De orthographia*, s. v. *Epidaurus: sub forma serpentis Aesculapium ueluti fatale remedium duxerunt ad urbem*, i *Supplementum Chronicarum* Giacoma Filippa Forestija da Bergamo (Jakova iz Bergama, 1434–1520),³² u mletačkom izdanju iz 1492, GW M10980, f. 17r: *Epidaurum Epiri ciuitas... Esculapium sub serpentis forma ueluti fatale remedium duxerunt ad urbem*.

- Ἐπίδauρος δὲ ἐκαλεῖτο καὶ Μειλισσία καὶ Αἰμηρὰ διὰ τὸ συνεχῶς αἰμάσσεισθαι τὸν βωμὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὑπὸ τῶν θυσίων: grčki je citat Stefana iz Bizantija (s kraja V. st), iz geografskog leksikona koji danas poznajemo pod imenom Ἐθνικά, *Narodne znamenitosti*, Clario preuzeo iz knjige koju je tri godine ranije objavio Aldo Manuzio: Στέφανος Περὶ πόλεων, Venetiis: Manutius, 1502 (Edit16 CNCE 36142), s. v. Ἐπίδauρος. Ovine se otkriva još jedna, neizravna, veza Manuzija i Clarija. Napominjem usput da je Clarijev prijepis grčkog teksta prilično nepravilan; kao i u Manuzijevu izdanju, ne piše velika slova, za Αἰμηρὰ piše αἰμηρα (Manuzio čak: αἰμηρα), umjesto ὑπὸ piše ὑπ' (Manuzio ὑπὸ).
- *Epidaurus (utram duarum, non ausim affirmare) omnium fere orientis ciuitatum uetustissima antequam Moses nasceretur, quo primum Iudaei anno iubelaeum coluerunt, condita fuit*: vrijeme osnutka Epidaura Clario je mogao naći u kronološkim tablicama Euzebija iz Cezareje koje je na latinski preveo Jeronim, a priredio Girolamo d'Este (Hieronymus Atestinus, 1450–1530), npr. u izdanju *Eusebii Caesariensis Chronicon*, Venetiis 1483 (GW 9433), gdje uz 68. godinu židovskog ropstva u Egiptu i 53. godinu argivskog kraljevstva stoji *Epidaurus ciuitas condita est*. Međutim, prema Euzebijevim i Jeronimovim tablicama Mojsije se rodio četiri godine prije osnutka Epidaura (godine 65. židovskog ropstva). Također nije jasno na što Clario misli kad spominje »godinu u kojoj su Židovi prvi put proslavili jubilej«. Jubilej (pedesetu godinu kao godinu opraštanja i oslobađanja robova) uveo je Mojsije, a ustanova je primjenjivana tek kad su Židovi stigli u Obećanu zemlju (usp. Lev. 25). Moguće je da je za Euzebijevom kronologijom Clario posegnuo kako bi Epidaur uključio u biblijski, odnosno kršćanski kontekst. Valja svakako imati na umu da vezu Mojsija i Epidaura nalazimo u ranim

³² Jakov iz Bergama, autor djela *Supplementum Chronicarum*, dakako, onaj je *Italus Bergomensis* koji je potaknuo Marka Marulića da 1507. sastavi polemički spis *In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt*, usp. LMD II.

svjedočanstvima – dubrovačkoj kronici *Milecijevih stihova*, oko 1340, i Conversinijevu pismu *Historia Ragusii* (između 1382. i 1387).³³

· *aquae ductus... ultra uiginti milia passuum diffunditur quo nec ullum magis operosum Frontinus nec uidit nec scripsit*: hvaleći konavoski akvedukt, Clario je namjerno neprecizan. Sekst Julije Frontin u ogledu *O rimskim vodovima* svjedoči samo o akveduktima oko Rima, pa i u tom suženom kontekstu navodi niz takvih građevina dužih od 20.000 koraka (Stari Anion, Frontin. *aq.* 6; Marcija, *aq.* 7; Alsijetina, *aq.* 11; Klaudija, *aq.* 14; Novi Anion, *aq.* 15) – no, dakako, Clarijev termin »zahtjevan« (*operosus*) može se tumačiti na različite načine.³⁴

· *Cadmum non Phoenicia*: podatak o Kadmu koji je iz Fenicije u Grčku donio umijeće pisanja potječe iz Herodotove *Povijesti* (Hdt. 5, 58): οἱ δὲ Φοίνικες οὗτοι οἱ σὺν Κάδμῳ ἀπικόμενοι, τῶν ἦσαν οἱ Γεφυρατοὶ, ἄλλα τε πολλὰ οἰκίσαντες ταύτην τὴν χώραν ἐσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα...³⁵ No Clario je podatak mogao naći i drugdje u humanističkoj literaturi, npr. kod Flavija Bionda, u prvoj knjizi *Pobjedničkog*

³³ Euzebijeve tablice bilježe, doduše, godinu 45. od Abrahamova rođenja kao početak 41. jubileja (*Principium XLI Jubilaei secundum Hebraeos. Jobel autem apud eos quinquagenarius annus vocatur. Itaque juxta supputationem eorum ab Adam ad annum praesentem fiunt anni MM*), ali to je dio židovskog mističnog tumačenja povijesti kao niza jubileja-presudnih godina; o konkretnim proslavama ustanove jubileja ne postoje povijesni podaci. – *Miletii versus II.1: Urbi Epidauru nomen donavit et esse / Temporibus Moysis fugiens Epidaurus Aegypto...* (Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur II*, rec. Stjepan Krasić, JAZU, Zagrabiae, 1977, 487–488) – Conversini, *Historia Ragusii: Epidaurum dicunt ab Epidauru qui Moisi temporibus Egiptum signi perituram intelligens fugit hisque adhesit scopulis, nunc deserta*, Relja Seferović, »Razočarani notar: iz kasnog dubrovačkog prijepisa djela *Historia Ragusii* Giovannija Conversinija«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 55 (2017) 1, 131–169.

³⁴ Frontinov je tekst prvi put tiskan u Rimu, oko 1487–1490 (GW 10408); priredili su ga Julius Pomponius Laetus i Johannes Sulpitius Verulanus. U dva mletačka izdanja Frontin je objavljen zajedno s Vitruvijem i s Polizianovim spisima *Panepistemon* i *Lamia* (Christophorus de Pensis de Mandello, 1495, GW M50994; Simon Bevilaqua, 1497, GW 7123). Moderno hrvatsko izdanje Frontina: Ante Matan, *De aquaeductu urbis Romae S. I. Frontini : znanstveni stil u antičkom komentaru : kritičko izdanje teksta s prijevodom, komentarima i stilističkom analizom*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Filozofski fakultet, Pula, 2019. O konavoskom akveduktu Katja Marasović, Snježana Perojević i Jure Margeta, »Antički vodovodi u Dalmaciji«, *Sabor hrvatskih graditelja 2016, EU i hrvatsko graditeljstvo*, ur. Stjepan Lakušić, Hrvatski savez građevinskih inženjera, Zagreb, 2016, 867–878.

³⁵ U prijevodu Lorenza Valle: *Phoenices isti qui cum Cadmo aduenerunt, quorum Gephyraei fuere, dum hanc regionem incolunt, cum alias multas doctrinas in Graeciam*

*Rima: Cadmum ferunt Agenoris filium ex Phoenicia ad quaerendum Europam quae fuerat a Ioue rapta a rege missum fuisse nec inuenientem in Boeotiam tandem peruenisse ac Thebas ibi aedificasse... ili u Forestijevu Supplementum Chronicarum.*³⁶

Pregled odabranih navoda pokazuje da uz primarne Clarijeve izvore možemo nešto pretpostaviti i o sekundarnima. Primarni su u gornjem popisu Plutarhov životopis Demostena, Ptolemejeva *Geografija*, Plinijevo *Prirodoslovlje*, Jeronimov *Život svetog Hilariona*, Lukanov ep *Farsalija*, Vergilijeve *Georgike*, Makrobije, *Narodne znamenitosti* Stefana iz Bizantija, *Kronika* Euzebija iz Cezareje u Jeronimovu prijevodu, Frontinov ogled *O rimskim vodovodima*, Herodotova *Povijest* (pritom su i Plutarh i Euzebije implicitni izvori jer se u pismu ne imenuju).

Sekundarni su izvori, kod kojih također možemo naći navode koje Clario donosi, Aldo Manuzio (u izdanju Demostena iz 1504), Calepinov *Dictionarium Latinum* (za Plinijeve i Lukanove podatke o Epidauru), Servije i Antonio Mancinelli kao antički i humanistički komentatori *Georgika*, *Proslavljena Italija* i *Pobjednički Rim* Flavija Bionda, Tortellijevo djelo *De orthographia*, Forestijev nastavak Euzebijevih i Jeronimovih *Kronika Supplementum Chronicarum*.

Potraga za izvorima Clarijevih znanja o Epidauru tako otkriva humanistički obzor koji je strukturiran u tri razine; jednu čine imenovani autoriteti, drugu priručnici i komentari koji prikupljaju podatke tih autoriteta, treću konkretna izdanja djela prve i druge razine.

3.4. Kontekst pisma i njegov utjecaj

Clarijevo pismo, osim što nam u njemu učitelj i kancelar na radu u Dubrovniku prvi put progovara vlastitim humanističkim glasom, tematski se uklapa u preispitivanja veze Dubrovnika i Epidaura (i Eskulapa) početkom XVI. st. Pismo je, naime, nastalo prije triju djela o osnutku Dubrovnika Ilije Crijevića (ili je nastajalo paralelno s prvim od njih). Crijevićev se ep *De Epidauru* datira nakon 1504, a prije 9. ožujka 1506; govor za Junija Sorkočevića nastao je, sudeći po datumu

introducere, tum uero litteras... prema Herodotus, *Historiae*, Venecija: Simon Bevilaqua, oko 1495, GW12324, f. LXXIIIr.

³⁶ Biondo: *Blondi Flauii Forliuensis de Roma triumphante libri decem*. Brescia: Bartolomaeus Vercellensis, 1482, GW04425, f. 5v; isto, Brescia: Angelo Britannico, 1503, Edit16 CNCE 6090. Foresti u mletačkom izdanju *Supplementum chronicarum* iz 1492, GW M10980, treća knjiga, f. 24v, uz godinu 3745 / 1454: *Cadmus item Agenoris filius Phoenicisque frater uir certe sapientissimus ac ingenio celebri praestans et ipse ac tempestate (eius fratre Phoenice in Phoenicia derelicto) mox in Graeciam commigravit. Ibiq; secus Hypocrenem fontem sedens ac meditans XXIII litterarum caracteres exquisiuit illasq; primus Graecis contulit eisq; rudibus adhuc uti docuit...*

Sorkočevićeve smrti, nakon 1509; govor za Orsata Gučetića sastavljen je 1514. Clario piše i prije *De vita et gestis Scanderbegi* Marina Barlezija, djela objavljenog 1508–1510, koje u X. knjizi donosi bombastičan govor u čast Dubrovnik iz usta dračkog nadbiskupa Pala Engjellija (1416–1469 ili 1470); piše vjerojatno i prije opisa Dubrovnik iz *De situ orae Illyrici* Paladija Fuska (sastavljeno prije 1509, objavljeno 1540) te zasigurno prije djela Ludovika Crijevića Tuberona (*Commentariolus de origine et incremento urbis Rhacusanae* napisan je u razdoblju 1520–1525).³⁷ Iz Clarijeve generacije njegovu pismu prethode tek članci o Epidauru iz Tortellija (1471), Calepina (1502, prema Tortelliju) i Forestijeva *Supplementum Chronicarum* (1485; izdanje s dodatnim podacima o Dubrovniku, velikim dijelom prema Calepinu, objavljeno je 1503, kao *Supplementum supplementi Cronicarum* CNCE 19465). Forestijeve podatke, kako smo vidjeli, Clario prikuplja.

Clarijeva je glavna nakana da, po želji nadbiskupa Maffeija, kritički procijeni – i opovrgne – tvrdnju da je Eskulap iz dubrovačkog Epidaura. Nju je dvije generacije ranije, oko 1440, iznio dubrovački kancelar Nicolaus de la Ciria, a prenio ju je Philippus de Diversis; tvrdnja je ovjekovječena i De la Cirijinim stihovanim latinskim natpisom na Kneževoj palači u Dubrovniku.³⁸ Sumnju u Dubrovnik

³⁷ Ilija Crijević, *O Epidauru*, prevela Zrinka Blažević, uvodna studija i redaktura prijevoda Irena Bratičević, Dubrovačke knjižnice, Dubrovnik, 2020; Darinka Nevenić-Grabovac, »Ilija Lamprice Crijević, Posmrtni govor svojem ujaku Juniju Sorkočeviću«, *Živa antika*, 27 (1977), 231–262. Nevenić-Grabovac nije pokušala datirati nastanak govora za Sorkočevića, čiju je kratku biografiju donio Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika 3. Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb–Dubrovnik, 2012, 273: »Sin Junije (oko 1437–1509) spominje se od 1454. do 1457. kao sudac u Smederevu, 1468. je poklisar kod kralja Matijaša Korvina u Ugarskoj, a 1483/4. godine na Porti. Osam je puta bio dubrovački knez (1484/1507). Posmrtni govor održao mu je nećak, pjesnik Ilija Lamprin Crieva (1463–1520).« Za Paladija Fuska: Palladius Fuscus, Ivan Lučić, *Opis obale Ilirika = De situ orae Illyrici*, priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić; uvodna studija Miroslav Kurelac, *Latina et Graeca*, Zagreb, 1990. Za Tuberonovo djelo Vladimir Rezar, »De origine et incremento urbis Rhacusanae Ludovika Crijevića Tuberona (kritičko izdanje, prijevod i komentar)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 51 (2013) 1, 75–153.

³⁸ Usp. Lovro Kunčević, *The Myth of Dubrovnik (Ragusa). Civic Identity of an Adriatic City-State in the Late Medieval and Early Modern Period*, Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, Dubrovnik, 2022, 41–42. De Diversis, *De aedificiis communibus secularibus, et primo de palatio. Cap. VI: Sunt quinque columnę grossae integrae, duae autem alterae medietates, una uni turri affixa, altera alteri; in prima sculptus est Aesculapius artis medicinae reparator, id persuadente singulari pœeta et litterarum doctissimo Nicolao de Laziria nobili cremonensi viro procul dubio magni ponderis, et inter doctos dignis eius meritis approbato, qui, ut suae patriae dissensionibus paululum cederet, cancelariatus Ragusii onus gerere, et pati disposuit, ac nunc patitur. Hic enim cum scivisset, et suis litterarum studiis didicisset, Aesculapium Epidauri quod nunc Ragusium dicitur,*

kao Eskulapovu domovinu već su prije 1504. izrazili Felix Fabri (*Evagatorium*, nakon 1483, neobjavljeno do 1843–1849) i, implicitno, Marcantonio Sabellico (1498).³⁹ No Clario je prvi dosad zamijećen autor koji tvrdnju odbacuje pišući iz Dubrovnika.

Prikupljeni arheološki, ili antikvarski, podaci o konavoskom akveduktu i Cavtatu postaju u Clarijevu pismu svojevrsna nadoknada za odbačenu tvrdnju o vezi Eskulapa i Epidaura.

Utjecaj znanja koja je prikupio Clario – ili su ih zajedno prikupili i dijelili autori aktivni u Dubrovniku oko 1504. – zapažam u djelima Alda Manuzija, Ilije Crijevića, Paladija Fuska i Ludovika Crijevića Tuberoni.

oriundum fuisse, summo studio ellaboravit, ut insculperetur illius symulacrum, cui epitaphium metricum muro infixum edidit (Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer, Dom i svijet, Zagreb, 2004). De la Ciria, 4–6: *hic Esculapius celatus gloria nostra / Ragusii genitus voluit quem grata relatum / esse deos inter veterum sapientia patrum...* (Tamara Gović, *Epigrafski spomenici u Dubrovniku*, Biskupski ordinarijat, Dubrovnik, 2004).

³⁹ Fabri: *Ex opposito Cursulae in alio latere canalis, est totius Dalmatiae caput, Ragusium, civitas pulchra, in qua alio tempore ad tempus degui. Haec alio nomine dicitur Epidaurum; non credo tamen ipsam illam Epidaurum esse, in qua Aesculapius, Apollinis filius, deguit et post mortem templum habuit, cujus simulacrum in forma serpentis colebatur. Unde, cum Romani tribus annis peste gravi vexarentur, inspectis Sibyllinis libris Aesculapii simulacrum tulerunt et veluti fatale remedium contra pestem Romam duxerunt et convaluerunt. Hanc Epidaurum superius Dyrrhachium nominavi Fol. 185., in qua Constantinus coepit aedificare Constantinopolim. Ab ea civitate Epyrus regio nomen accepit, et in ea S. Hilarion mare, quod contra civitatem elevabatur, opposito signo crucis stare fecit, sicut legitur in vitis patrum, et in ea draconem immanem concremavit, ut dicit Hieronymus in ejus vita C. 33. Illa ergo Epidaurus est in Epyro et dicitur Dyrrhachium; ista vero est in Dalmatia et dicitur Epidaurus et Ragusium.* (Felix Fabri, *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*. Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, Stuttgart, 1849; internet, 6. studenoga 2022). Sabellico: *Laborauerat iam biennio ciuitas pestilentia: tum uero quum praesenti clade se non aliter defuncturam arbitraretur: Sibyllini carminis oraculum aliquanto antea uulgatum secuta: legato in Peloponnesum misit: qui ex Epidauo Aesculapium accerserent. Legati ubi eo uenerunt: secundum publica postulata: facile ab Epidauriis optatum numen impetrarunt. Distabat Aesculapii templum quinque millibus passuum ab urbe: huc legati comiter adducti iubentur inde sumere quicquid suae ciuitati salubre arbitrarentur: quam hospitem Epidaurensium indulgentiam: loci genius: nisi malus ille Daemon potius fuit: uoluntario uisus est probare obsequio. (Serpens Aesculapius) Erat is anguis: quam Epidaurii raro: sed numquam sine publica felicitate: a se uisum praedicabant: mitibus itaque oculis per celeberrimas urbis partes: cunctis religione attonitis: leui tractu: clarioris uelut sedis: non obscuram prae se ferens alacritatem: ad Romanam triremem perrexit.* (Marcus Antonius Sabellicus, *Enneades ab orbe condito*, Bernardinus Venetus de Vitalibus i Matthaenus Venetus, Venetiis, 1498, GW M39255; internet, 6. studenoga 2022).

Manuzio u prvoj i drugoj posveti Clariju, u izdanju Aristofana 1498. i *Poetae Christiani veteres* I 1501. Dubrovnik naziva *Ragusium (in praestanti ista et opulenti urbe Ragusio; bonas literas Ragusii profitenti, in ista urbe Ragusio inclyta)*. U trećoj posveti, uz *Poetae Christiani veteres* II (1502), piše *in urbe Rhacusa*. U četvrtoj, uz Demostena iz 1504, ima opsežnije i humanistički obavještenije *in inclyta ista urbe alumna virorum nobilium Epidauru, cui nunc Rhacusae est nomen* (i kasnije u istoj poslanici: *habet urbs Epidaurus quem debeat librum*).⁴⁰ Očito je Manuzio između 1502. i 1504. saznao da Dubrovčani vole klasicizirati ime svog grada i povezivati ga s Epidaurum; prva je pomisao da je to mogao saznati od svojeg korespondenta Clarija.

Spomenuo sam da vjerojatno paralelno s pismom Maffeiju nastaje nedovršen ep *De Epidauru* Ilije Crijevića, Clarijeva sudruga u dubrovačkoj školi u razdoblju 1497–1504. Stihovi Crijevićeva epa prenose sklop znanja o antičkom Epidauru vrlo sličan Clarijevim podacima. Crijević potvrde za Epidaur kao rimsku koloniju nalazi kod Plinija (Crijević, *De Ep.* 89–92), u Jeronimovu *Životu Hilarionovu* (*De Ep.* 92–95) i u »dodatku Cezarovu *Građanskom ratu*« (*Addita Caesareis... commentaria libris, De Ep.* 95–98). Potom ep upozorava na dvojbe vezane uz Epidaur i porijeklo Eskulapove zmijske:

... Sed ne te nomine gentis
 Ambiguo fallas, aduerte; docebere nobis
 Protinus. Est duplex Epidaurus: nobilis illo
 Altera, qui dictus deus est Epidaurius, angue;
 Hanc Graii generis perhibent temploque draconis
 Paeonii celebrant insignem. Ast altera nostra est,
 Agarena manus quam sustulit, et noua rursus
 Et melior, quae uix cladem reminiscere possit
 Antiquam: usque adeo potiori pube propagat
 Ragusam celebrem et de stragibus eruta surgit
 Sarranis. Certis auctoribus ecce repertam
 Gratulor, agnosco reducem post saecula matrem.
 (*De Ep.* 98–109)⁴¹

⁴⁰ Sam Clario u sačuvanim pismima Manuziju piše nedosljedno: *Rhagusij* (Nolhac 16, 28. veljače 1500), *Rhacussae* (Nolhac 17, Id. Nov. 1500), *Ragusij* (Nolhac 19, 8. lipnja 1510). U pismu Maffeiju, kako se može vidjeti iz izdanja koje slijedi, ima *Rhacusini senatus, Rhacusam ueterem* (misleći na Cavtat; imenica ženskog roda), *ecclesia Rhacusina*, a u datiranju pisma *Rhacusii* (genitiv imenice srednjeg roda).

⁴¹ Ilija Crijević, n. dj. (37), 28–29. Prijevod Zrinke Blažević: »A da te ipak ne zavara ime / Naroda dvoznačno, poslušaj sada što ću ti reći / Nadalje. Epidaura dva su – prvi po zmijski / Slavan je, koju su zvali epidaurijskim bogom; / Grčki je grad to, kažu, te je glasovit po hramu / Peonske zmijske. A drugi naš je grad Epidaur, / Agarskom razoren rukom, ali i

Početna dionica epa u opis Konavala uključuje i prikaz rimskog akvedukta, s podacima koji se nešto razlikuju od Clarijevih. Crijević navodi da je akvedukt dugačak 14.000 koraka (a ne 20.000) i da se suvremenici njime koriste kao cestom. Pritom u Crijevićevu opisu nalazim dojmlijeve riječi kojima se koristio i Clario govoreći o akveduktu i Cavtatu (dijelom je, dakako, verbalna podudarnost uzrokovana tematskom): *rudera* (*De Ep.* 63), *operosus* (*De Ep.* 67):

... Verum praetoria restant
 Nulla uetustatis, licet illa fuisse probemus
 Saxorum magnis per tot fragmenta ruinis
 Ruderibusque nous. Squallent magalia paruae
 Nunc angusta casae, duris habitata colonis;
 Vnum illustre tamen monumentum et nobile restat,
 Urbis aquaeductus, quem nulla oblitterat aetas:
 Materies adeo magni est operosa laboris,
 Ferrea durities calcis, quae tempore nullo
 Trita est, adsidue quamuis calcetur eundo.
 Sic ubi ductus aquae fuerat, nunc semita facta est
 Atque uiae regio de nomine dicta Canalis.
 Hoc iter ingressus Vodouallia uectus ad urbem,
 Qua uia nunc ducit bis septem millibus; hinc tu
 Agnoscas hominum uestigia certus et urbis
 Antiquum decus et reliquam metire figuram.
 (*De Ep.* 60–75)⁴²

Paladije Fusko, opisujući Dubrovnik u svojoj korografiji, ponavlja motiv dvojbe oko identiteta, ali ga ponešto mijenja; ne spominje grčke gradove, već opominje da s Dubrovnikom-Raguzom ne treba brkati Epidaur-Cavtat, gdje se vide ostaci rimske kolonije. Ovo se može činiti odviše sitnim za podudarnost, ali Paladije neposredno prije spomena Epidaura posebno ističe i hvali Iliju Crijevića,

ovaj još ljepši, / Novi, koji se jedva još spominje zatora drevnog. / Otada sve do danas on daje izvrsno ljudstvo / Slavnoj Raguzi, a sam se iz pepela iskopan diže / Nakon saracenske vojne: pouzdane ja pisce / Hvalim što su nam, evo, iznova otkrili majku.«

⁴² Ilija Crijević, n. dj. (37), 24–27. Prijevod Zrinke Blažević: »Ali negdašnjih vila / Nema; mada se može po ruševinama mnogim, / Kamenju, temelju nekom znati da bile su ovdje. / Male kolibe sada ovo nagrđuju mjesto, / Uske kućice koje nastavaju snažni seljaci. / Ipak je ostao ovdje spomenik jedan znamenit – / Gradski vodovod koji nije zatrlo vrijeme: / Građevina nastala velikim trudom i radom. / Očvrsnuta vapnom i željezom, prkosi ona / Vremenu, premda se po njoj neprestano korača. / Ondje gdje nekoć je tekla voda, sada je staza, / A po kanalu se cijelo područje Konavle zove. / Po tom putu je nekad Vodovalja stizala u grad; / Sada te vodi cesta četrnaest milja do mjesta / Gdje ćeš prepoznati tragove ljudi i antički ures / Grada i ondje omjerit ono što od njega osta.«

kao najuglednijeg dubrovačkog pjesnika. Crijević je, očito, bio Paladijeva veza s krugom u kojem su kolala humanistička znanja o Dubrovniku.

Verum quum haec proderem, ibi erat Aelius Cervinus Poeta eminentissimus, cui si priscis temporibus nasci contigisset, quando more hominum comparatum est ut veteres scriptores novis semper anteponantur, ipse profecto cum antiquis vatibus passim legeretur, tanta est eius in rebus, quas decantat, eruditio et ea carminis sublimitas. A Ragusio stadiis ferme quadraginta Epidauri coloniae vestigia visuntur. Ergo corrigendus est error in hoc loco multorum, qui Ragusium nunc vocari tradunt, quod antea Epidaurum, quum inter hoc et illud intersint stadia, ut dictum est, quadraginta.⁴³

Kad je, najmanje četiri godine nakon Clarijeva pisma (1509. ili nešto kasnije), Ilija Crijević sastavljao nadgrobnni govor za svojeg ujaka Juniya Sorkočevića, referirao se na dvojbe oko grčkog i dalmatinskog Epidaura, iako se izrazio slobodno i vrlo neodređeno.⁴⁴ Ograđujući se da je ta dionica povijesti *nimis antiqua*, Crijević ipak daje naslutiti da bi »Eskulap, Apolonov sin, Epidaur i Ahaja, naseljena nakon Ogiga« (tj. nakon što je Oigig osnovao Tebu) mogli ući »među naše pretke«, jer tako sugerira već podudarnost imena:

Sed omitto nationes; redeo ad Patriam urbium Dalmatarum primariam, cuius originem indagare non tam necessarium quam difficile est. (...) Nam si nimis antiqua repeto, in nostris majoribus referam Aesculapium, Apollinis filium, et Epidaurum et Achaïam, quae post Ogygen habitata tantam famam in regendis civitatibus comparavit ut S. P. Q. R. maximam legum et institutionum partem ab inde transtulerit. Nostram vero Epidaurum non aliunde primitus fluxisse ipsum nomen testatur, cuius meminit Gregorius in Epistolis, et Hieronymus in Illarionis vita, et in quarto Caesaris Commentariorum libro mentio est, et in Plinio capite XXI libri III Naturalis historiae; quam ibidem fuisse etiam Romanam coloniam facile cognoscimus.⁴⁵

⁴³ Palladius Fuscus, Ivan Lučić, n. dj. (37), 104–107. Prijevod Brune Kuntić Mavkić: »Dok sam ovo pisao, najistaknutiji je ondje pjesnik bio Ilija Crijević. Da se rodio u davnini – kako je već običaj da ljudi uvijek stare pisce pretpostavljaju novima – uistinu bi ga svagdje čitali zajedno s drevnim pjesnicima: toliko je učen u predmetima o kojima pjeva i tako su mu uzvišene pjesme. Oko 40 stadija od Dubrovnika nalaze se ostaci kolonije Epidaura. Valja stoga na ovome mjestu ispraviti grešku mnogih koji kažu da se nekadašnji Epidaur sada naziva Dubrovnikom. Među njima je naime, kako je rečeno, 40 stadija udaljenosti.«

⁴⁴ Crijevićev tekst nastao je možda i nakon 1509, jer je sačuvana verzija revidirana, kako javlja posvetno pismo Junijevu sinu Petru koje govoru prethodi.

⁴⁵ D. Nevenić-Grabovac, n. dj. (37), 252. Interpunkciju i grafiju izmijenio sam prema *Vat. lat.* 2939 čiji je digitalni faksimil dostupan na internetu (6. studenoga 2022). –

I u nadgrobnom Crijevićevu govoru za Orsata Gučetića, iz 1514, susrećemo motive iz Clarijeva pisma. Ovaj put Crijević, opet se koristeći figurom *praeteritio*, povezuje (i ne povezuje) »naš Epidaur« s Eskulapom istovremeno odbacujući tu mogućnost kao odviše razmetljivu:

Quid uero sileam Ragusam, cuius fundamenta Christianis manibus iacta sunt, ab incunabulis usque fide et religione conspicuam? Neque enim in maioribus nostris Aesculapium in deos relatam referam illius ciuitatis indigenam, unde nostra fuit Epidaurus oriunda, neque Romanos, quorum fuimus colonia, neque dicam ut Caesar, alterum genus nobis cum diis commune, alterum cum regibus; quod nostri progenitores hinc Apollinis filium inter suos referant, hinc populum regem belloque superbum. Quae si ego recenserem, uel Hispanis essem iactantior...

(*Vat. lat.* 2939, f. LXXXIIIv)⁴⁶

Napokon, petnaestak godina nakon Clarijeva pisma, Ludovik Crijević Tuberon u *De origine et incremento urbis Rhacusanae*, proširenom izvatku iz povijesnog djela *Commentarii de temporibus suis*, govoreći o osnutku Dubrovnika, ne spominje Eskulapa, ali navodi Plinija i Aula Hircija kao autoritete za status Epidaura kao rimske kolonije. Dalje pak Crijević Tuberon, kad opisuje stjecanje Konavala, u akveduktu nalazi dokaz da su Konavle u antičko doba pripadale Epidauru, i građevinu predstavlja kao čudesnu, »gotovo« dvadeset milja dugu. Pritom se koristi izričajima iz djela koje je Clario spomenuo – Frontinova *O rimskim vodovodima* (Frontin. *aq.* 15):

»Ali neću spominjati pogane; vraćam se domovini, prvom među dalmatinskim gradovima, čije je porijeklo manje nužno negoli teško istražiti. (...) Jer, budem li se vratio do onog previše drevnog, među naše ću pretke ubrojiti Eskulapa, Apolonova sina, i Epidaur i Ahađu, koja je, nastanjena nakon Ogiga, stekla toliku slavu vladajući drugim državama da su senat i narod rimski odande preuzeli najveći dio zakona i odredaba. Naš Epidaur izvorno je potekao upravo odande, kako svjedoči samo ime koje spominju Grgur u *Pismima* i Jeronim u *Hilarionovu životu*, a spomen se nalazi i u četvrtoj knjizi Cezarovih *Komentara* i kod Plinija, u 21. glavi treće knjige *Prirodoslovlja*; iz istih vrela lako uvidamo da je Epidaur bio i rimska kolonija.«

⁴⁶ Za ovaj govor usp. S. Škunca, n. dj. (15), 164. Ulomak donosim prema *Vat. lat.* 2939. – »A zašto da šutim o Raguzi, čiji su temelji postavljeni kršćanskim rukama, koja se od najranijeg doba ističe vjerom i pobožnošću? Neću među naše pretke ubrajati Eskulapa, uznesenog među bogove, a rođenog u onome gradu odakle je potekao naš Epidaur, niti Rimljane čija smo bili kolonija, i neću govoriti poput Cezara da jednu svoju lozu dijelimo s bogovima, drugu s kraljevima, budući da naši preci s jedne strane među svoje ubrajaju Apolonova sina, a s druge narod vladara, ratom proslavljen. Kad bih sve to stao nabrajati, bio bih veći hvalisavac i od Hispanaca...«

Dumque consuetae libertatis amore tenentur, quoad per accolas barbaros licebat, reficiendae urbi dant operam formamque ac speciem reipublicae Epidauriae pro praesenti restituunt fortuna, haud sane obliti afflictis in rebus Romani ingenii, cuius proprium fuit aduersis obluctari et clades acceptas industria subleuare. Quandoquidem Epidaurus, teste Plinio atque eo auctore, qui libros aliquot C. Caesaris commentariis contexit, Romana fuit colonia. (...)

Iisdem fere temporibus ager Epidaurius, addita Vitalina et tota regione quae ab aquaeductu lingua Epidauria Canalis appellatur, post sexingentos circiter annos ab excidio Epidauri, pretio quibusdam accolis regulis Bossinatibus soluto recuperatus est uiritimque inter ciues magna ueterum possessorum inuidia atque contentione diuisus. Quod autem Canalensis ager territorii Epidaurii fuerit, argumento est opus mirabili structura effectum, quo a uigesimo prope milliario aqua in urbem perducta est, partim subterraneo riuo, partim substructione, partim opere arcuato. Cuius quidem operis a Slouinis procul dubio euersi adhuc extant uestigia atque quibusdam in locis inscriptiones Latinis literis nomina curatorum indicantes.⁴⁷

⁴⁷ V. Rezar, n. dj. (37); 96, 122–124. Rezarov prijevod: »Pa dok ih je držala ljubav prema slobodi na koju su bili navikli, late se, koliko su im to susjedi barbari dopuštali, obnove grada, te ga prema trenutnom imutku urede na sliku i priliku grada Epidaura. Pritom im nevolje nisu otele ništa od njihova rimskog duha, čija je osobina gledati nedaćama u lice i pretrpljenu štetu nadoknađivati marljivošću. Naime, po Plinijevu svjedočanstvu i svjedočanstvu pisca koji je pridodao nekoliko knjiga Komentarima Gaja Julija Cezara, Epidaur bijaše rimska kolonija. (...) Gotovo u isto vrijeme Dubrovnik, uz isplatu odštete nekim susjednim velikašima Bosancima, ponovno stekne vlast nad epidaurskim područjem, oko 600 godina nakon njegove propasti. Tomu bude pridodana i Vitaljina te čitav kraj koji se po vodovodu epidaurskim jezikom naziva Konal. Taj kraj građani između sebe podijele, no uz veliku zavist i suprotstavljanje starih posjednika. A da je konavosko polje pripadalo teritoriju Epidaura dokazom je građevina čudesne izrade kojom je u grad dovedena voda s gotovo dvadeset milja udaljenosti, dijelom podzemnim tokom, dijelom kanalom u ravnini sa zemljom, a dijelom na lukovima. Tragovi te građevine, koju su bez sumnje razorili Slaveni, te mjestimični latinskim slovima pisani natpisi s imenima onih koji su se za gradnju pobrinuli, postoje do dana današnjega.« – Evo, za usporedbu, i Frontin. *aq.* 15, s istaknutim jezičnim paralelama: *Ductus Anionis Novi efficit passuum LVIII millia DCC: ex eo rivo subterraneo passuum XLIX millia CCC, opere supra terram passuum IX millia CCCC; et ex eo substructionibus aut opere arcuato superiore parte pluribus locis passuum II millia CCC, et propius Urbem a VII milliario substructione rivorum passuum DCIX, opere arcuato passuum VI millia CCCCXCI. Hi sunt arcus altissimi, sublevati in quibusdam locis CIX pedes.*

3.5. Humanističko oblikovanje

Clarijevo pismo nije humanističko djelo samo po prikupljanju i povezivanju podataka antičkih autora i autoriteta. Važno je njegovo humanističko obilježje i jezični izraz. Tri su najistaknutija humanistička jezična postupka u pismu odabir manje uobičajenih (redovno metaforičkih) fraza koje potječu iz lektire rimskih pisaca, upotreba grčkog i gradnja perioda. Navest ću njihove primjere.

- *orationis meae filo contextae*: izraz »predivo govora« (*orationis filum*) upotrijebio je Ciceron u dijalogu *O govorniku* (Cic. *de or.* 3, 26): *qua re, ut ante dixi, primum silva rerum [ac sententiarum] comparanda est, qua de parte dixit Antonius; haec formanda filo ipso et genere orationis, inluminanda verbis, varianda sentiis.*
- *laudabantur calculo Fulginatis Sigismundi*: *calculus* »kamenčić« u neočekivanom značenju »govora« potječe od Kvintilijanove metafore za govornički stil koji nazivamo aticizam (Quint. *inst.* 12, 10, 25): (*oratores*) *qui tenui venulā per calculos fluunt, Atticum saporem putent, ibi demum thymum redolere dicant?*
- *nec enim mihi cornea fibra*: »rožnata utroba« metafora je za neosjetljivost, slična hrvatskoj »debeloj koži« ili »srcu kamenom«, i gotovo je doslovan citat stiha iz Perzijeve prve *Satire*: *neque enim mihi cornea fibra est* (Pers. 1, 47).
- *aquae ductus per saxa salebrosa et ardua montium scandens*: pridjev *salebrosus* izveden je od *salebra* »kvruga na cesti«. Nalazimo ga kod Seneke, Kvintilijana i Marcijala, ali u prenesenom značenju, u opisima govora; u opisu mjesta pridjevom se koristi prvo Apulej (Apul. *met.* 8, 16): *saxa, quae salebrosa semita largiter sumministrabat*. Clarijeva slobodnija upotreba, u službi atributa za čitav krajolik, a ne samo za cestu, višekratno se javlja u predrenesansnim i humanističkim tekstovima. – Nakon Clarija za pridjevom su u opisu krajolika posegnula barem dva renesansna autora s istočne obale Jadrana, Marulić (*De inst.* 5, 1 – Inst. III, 427, nastalo prije 1507): *In Marcum Euangelistam Alexandrię idolorum cultores furentes, collo fune circumiecto per salebrosam humum huc illuc tractum extinxere* i Damjan Beneša (*De morte Christi*, 6, 477; 1535–1539): *Talia per silvas salebrosaque tesqua ferebat*.⁴⁸

⁴⁸ Pojave kod Castellana da Bassano (*Poema Venetiane pacis*, 1333): *iuga per salebrosa*; Giannozza Manettija (*Historia Pistoriensis*, oko 1447): *in difficiles et salebrosos saltus*; Boccaccia (*De casibus virorum illustrium*, 6, 5 »De Mitridate«): *per devia ac salebrosa loca et saltibus variis impedita*; Giovannija Marrasija (*Carmina varia*, 1452): *Qui salebrosus erat fit via plana locus*; Pontana (*De hortis Hesperidum*, 1503): *salebrosi*

- *est illa bona parte pensilis et rudere complanata ueteri*: Cavtat koji »visi« nad morem, čiji je teren poravnat nasipavanjem starog građevinskog materijala (*rudus uetus* tehnički je termin) prikazan je rječnikom koji upućuje na Plinija. U 36. knjizi *Prirodoslovlja* grad Rim počiva na takvim i tolikim kanalima da se pretvorio u *urbs pensilis: tum senes aggeris vastum spatium, substructiones Capitoli mirabantur, praeterea cloacas, opus omnium dictu maximum, subfossis montibus atque, ut paullo ante retulimus, urbe pensili subterque navigata M. Agrippae in aedilitate post consulatum* (Plin. nat. 36, 104). Sintagmu *rudere complanata ueteri*, koju nemaju naša izdanja Plinija, kao plinijevsku kvalificira Perottijev komentar *Cornucopiae linguae Latinae: Plynius: Complanatae ueteri rudere erant uiae* (ed. Charlet 1991, vol. II, lib. I epig. 2, p. 82).⁴⁹
- *dehiscens in profundum patorem*: i ova se dojmjljiva kombinacija personifikacije i apstraktne imenice javlja u Apulejevim *Metamorfozama*, iako opisuju ranu na grlu pripovjedačeva začaranog pratioca Sokrata: *et iugulo eius vulnus dehiscit in profundum patorem* (Apul. met. 1, 19).
- *succisiuo tempore*: elegantan izraz za »slobodno vrijeme« potječe od Cicerona: *subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior* (Cic. leg. 1, 3, 9), ali dopao se i Pliniju Starijem, Geliju, Kvintilijanu i Pliniju Mlađem.⁵⁰
- *praesentia cassi*: *cassus* uz ablativ odvajanja, u značenju »lišen«, pjesnička je konstrukcija potvrđena kod Plauta, Lukrecija, Vergilija, Stacija;⁵¹ no kolo-kacija *cassus* uz apstraktnu imenicu čini se Clarijevom inovacijom.

glarea ruris; u Beroaldovu epigramu uz komentirano izdanje Apuleja (Endecasyllabon ad Asinum aureum, 1500): *I dextro pede, sidere et secundo / Felix Pannoniam petas, Aselle, / Te non aspera saxa, non uiarum / Scruppi, flumina, cespites, lacunae / Cliuorum salebrosa, senticeta / Delassent: iter hoc laboriosum / Transcurras sine claudicatione*. Podaci prema pretrazi računalne zbirke *Corpus corporum*, internet, 6. studenoga 2022.

⁴⁹ Prikaz recepcije Plinija Starijeg u *Cornu copiae* vidi u Jean-Louis Charlet, »La réception de l'Histoire Naturelle de Pline dans le Cornu copiae de Nicolas Perotti«, *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 61 (siječanj 2011), 166–167, 237–258; internet, 6. studenoga 2022.

⁵⁰ *Aliquid subsicivi temporis*, Plin. nat. praef.; *ea omnia subsiciva et subsecundaria tempora ad colligendas huiusmodi memoriarum delectatiunculas conferam*, Gell. praef. 1; *quantum habui temporis subsicivi*, ibid. 10; *quibus potius studiis haec temporum velut subsiciva donabimus?* Quint. inst. 1, 12; *ut aliquid subsicivi temporis studiis meis subtraham*, Plin. epist. 3, 15 (usp. J.-L. Charlet, n. dj. [45], 240).

⁵¹ Npr. Lucr. 4, 127–128: *Quin potius noscas rerum simulacra uagari / Multa modis multis nulla ui cassaque sensu?* Lucr. 4, 367–368: *Nam nil esse potest aliud nisi lumine cassus / Aer id quod nos umbram perhibere suemus*; Verg. Aen. 11, 104: *Nullum cum uictis*

- *his quotidie rationibus accensi et in dies magis inflammantur patres nostri, morum grauitate benigni et faciles*: ova pohvala dubrovačkog plemstva povezuje izraze Salustija, Plinija Mlađeg, Tacita: *Ceterum mihi in dies magis animus accenditur* (Sall. *Catil.* 20); *Nescio an noris hominem, quamquam nosse debes; est enim probitate morum, ingenii elegantia, operum varietate monstrabilis* (Plin. *epist.* 6, 21, 3); *nullo crimine nisi quod Cassius opibus vetustus et gravitate morum, Silanus claritudine generis et modesta iuuenta praecelebant* (Tac. *ann.* 16).⁵²
- *pastorem sibi annis parem uidere, sanctitate et doctrina priorem*: kompliment upućen Maffeiju oblikovan je prema često citiranom Lukanovu stihu: *Nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem, / Pompeiusve parem* (Lucan. 1, 125–126).

Jedan od jasnih znakova humanističkog djelovanja jest i poznavanje grčkog jezika.⁵³ Pismo nadbiskupu Maffeiju prva je *dokumentarna* potvrda da se Clario koristio grčkim. Manuzijeve posvete i iskazi iz predgovora grčkim izdanjima davale su indicije, ali ovdje vidimo kako u vlastoručnom pismu nadbiskupu Clario citira u izvorniku dio Homerova stiha iz *Ilijade* (Τροίζην Ἡρόνας τε καὶ ἀμπελόεντ' Ἐπίδαυρον, Hom. *Il.* 2, 561), riječi Stefana iz Bizanta (kao što sam naveo gore, uz netočnosti u pisanju), a sam na sebe primjenjuje, adaptirajući, Homerov izraz čija je osnova stih iz *Odiseje*: Αἰθίοπας τοὶ διχθὰ δεδαίατα, ἔσχατοι ἀνδρῶν (Hom. *Od.* 1, 23).

Clario nastoji pojedine svoje rečenice oblikovati u periode, osobito na istaknutim točkama pisma (kao što je završetak). Ti periodi možda nisu kompleksni i uravnoteženi poput Ciceronovih, ali odaju autorovu ambiciju da jednom rečenicom objedini niz različitih ideja naglašavajući pritom njihove međusobne odnose.

certamen et aethere cassis. U renesansi, u *Himnu Suncu* Michelea Marulla, vrijeme je (donedavno) »lišeno tumača«: *Parcarum reseratur opus; iam panditur ingens / Annorum series et longum interprete cassa / Certatim tenebris quaerunt erumpere fata* (Marullus *hymn.* 3, 1 (*Soli*), 13–15).

⁵² Tacitovu *morum gravitas* uočili su i drugi autori rimske i novolatinske književnosti; meni poznate potvrde dolaze iz Klaudijeva životopisa u *Historia Augusta* te iz Boccacciove *Genealogije poganskih bogova*: *Ipsē Claudius insignis morum gravitate, insignis vita singulari et unica castimonia* (*Hist. Aug. Claudius*, 13); *Sunt et insuper homines quidam toga, aureis bullis et ornatu fere regio insignes, nec minus incessu et morum gravitate atque oris facundia spectabiles, magnis postergati clientum catervis, et ingenti autoritate conspicui* (Boccaccio, *Genealogie deorum gentilium* 14, 4).

⁵³ Za humanističku upotrebu grčkog v. npr. *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe*, ur. Janika Päll i Ivo Volt, University of Tartu Press, Tartu, 2018; internet, 6. studenoga 2022.

»Arhitektoniku« njegova pisanja (da se poslužimo izrazom devetnaestostoljetnih filologa) prikazat ću grafičkom reorganizacijom predzadnje rečenice pisma, uz sažet stilistički komentar u zagradama.

His quotidie rationibus *accensi*

et in dies magis *inflammantur* patres nostri, (paralelizam, sinonimija)

morum grauitate *benigni et faciles*, (kontaktni sinonimi)

pastorem sibi *annis parem* uidere,

sanctitate et doctrina priorem (paralelizam, antiteza)

desiderant, optant, et cupiunt; (trikolon)

qui *nihil minus* ferunt (litota)

quam eorum nequitiam | qui religionem profitentur,

non inscii quibus moribus, qua doctrina (litota i paralelizam, dikolon)

ecclesia Rhacusina | in multis emendari digna | fulcietur, (homeoteleut *doctrina / Rhacusina / digna*)

et cuius pastoris exemplo; (dikolon se otkriva kao trikolon, pri čemu je Maffeijeva uloga posebno istaknuta)

quod si nobis (*ut fore speramus*) propediem contigerit, (parenteza)

tunc ipsi fatebimur

Cadmum *non Phoenicia, non Graecia, sed ab urbe Latia* (antiteza, a prvi je član udvostručen)

ad Illyrios, *non barbaram, sed urbanam gentem* penetrasse. (antiteza)

4. Zaključak

Dosad neobjavljeno i u znanosti neuočeno (iako bibliografski opisano) privatno pismo koje je Daniele Clario, nedavno angažirani kancelar Dubrovačke Republike, u listopadu 1505. poslao iz Dubrovnika, vjerojatno u Rim, dubrovačkom nadbiskupu Giulianu Maffeiju, humanističko je djelo s najmanje tri komunikacijske svrhe. Clario ispunjava Maffeijevu želju priopćavajući mu podatke o antičkim gradovima zvanim Epidaur, o njihovu odnosu s Eskulapom i o tragovima antike u Cavtatu, najmlađem od tih Epidaura; te podatke bira iz humanistima poželjnih eksplicitnih i implicitnih izvora i oblikuje ih humanistički prihvatljivim stilom. Ujedno Clario predstavlja nadbiskupu dubrovačku vlastelu ne samo kao pobožne ljude nego i kao štovatelje humanističkih vrijednosti i kulture. Napokon, elegantno sročeni apelom pismo poziva Maffeija da dođe u svoju dijecezu.

Na razini Clarijeve biografije (koja još nije bila u središtu znanstvenog istraživanja) pismo nadbiskupu iz 1505. dosad je najjasnije i najizravnije svjedočanstvo humanističke aktivnosti doseljenika iz Parme. Na razini intelektualnog života renesansnog Dubrovnika pismo je fokus interesa za antičku prošlost Grada i okolice, interesa koje prepoznajemo u djelima Alda Manuzija, Ilije Crijevića,

Marina Barlezija, Paladija Fuska, Ludovika Crijevića Tuberona. Na razini politike Dubrovačke Republike (Clario piše privatno pismo, ali je ipak i kancelar) možemo slutiti da su vlastela takve humanističke interese – taj, terminom Lovre Kunčevića, »diskurs porijekla« – i njihovo brižljivo jezično oblikovanje pozdravljala, možda i poticala kao prihvatljivu komponentu predstavljanja zajednice »prema van«.